

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УД К 947.04 (УКР.)

Шербак В. О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО СТАТУСУ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648–1657 рр.

Статтю присвячено з'ясуванню причин зміни суспільного статусу козацької старшини через концентрацію в її руках законодавчої, виконавчої і судової влади в період становлення Української козацької держави.

У процесі еволюції соціальних станів якісні зрушення нерідко пов'язувалися з конкретними подіями та явищами. Завершення формування шляхетства у Великому князівстві Литовському зумовилося, зокрема, прийняттям II Литовського статуту 1566 р. Для українського козацтва такою подією виявилася Національно-визвольна війна середини XVII ст. Повсталі народні маси ліквідували польських магнатів, католицьку шляхту та духовенство, які зосереджували у своїх руках економічні важелі та політичну владу. У козацькій державі останні перейшли до старшини. Що ж спричинило кардинальні зміни в становищі козацтва?

Важливим чинником формування заможного прошарку серед козаків була державна служба. Крім відповідної платні, старшина, насамперед, усіяко домагалася розширення власних володінь. У козацьких петиціях звучали також прохання про свободу заняття промислами. Про розмір платні для козацької старшини реєстровців яскраво свідчить один із пунктів Куруківської угоди (1625 р.). Старшому Війська Запорозького призначалося 600 злотих на рік, двом осавулам – по 150 злотих, обозному, судді та писарю – по 100 злотих, шести полковникам – по 100 злотих, шести полковим осавулам – по 50 злотих [1]. Не останню роль у збагаченні окремих козаків відігравали успішні походи на татарські улуси та Чорне море.

Водночас в умовах польсько-шляхетського панування реалізувати у повній мірі права і привілеї старшини, як і всім реєстровим, не вдавалося. Уряд Речі Посполитої постійно втручався

у справі козацтва, а його участь у визвольних рухах призвела до появи у 1638 р. «Ординації», якою було ліквідовано більшість козацьких прав. Через 10 років Національно-визвольна війна знову винесла на порядок денний питання про козацькі «вольності». І цього разу козацька верхівка не втратила свого шансу.

Для того щоб проаналізувати процес переходу старшини в якісно нове становище, необхідно, насамперед, з'ясувати джерела його формування. Про окремі випадки цього явища в попередній період йшлося вище. Зростаюча чисельно, в ході Національно-визвольної війни, козацька старшина фактично перетворилася в нову генерацію панівного класу. Так вихідець із реєстрового козацтва Павло Апостол у роки війни очолив Хомутецьку сотню, а після неї – Гадяцький і Миргородський полки. На останній посаді він домігся призначення свого сина Данила, який розширив родинні зв'язки з впливовими старшинами. За свідченням сучасників, багато полковників і «знатних осіб» були «сопряжені с ним близким свойством и любовию» [2]. Сини козацького ватажка першої половини XVII ст. Івана Сулими Степан, Северин та Федор, вступивши до реєстру в 40-х роках, згодом перейшли до розряду старшини, Северину вдалося дослужитися до посади переяславського полковника [3]. У реєстрі Війська Запорозького 1649 р. син Якова Острянина Іван вписаний полтавським сотником під прізвищем Іскренко. Очевидно, останнє він дістав від назви слободи поблизу Полтави, де поселився після повернення з Чугуєва в 1641 р. У ході Національно-визвольної

війни Іван Іскренко здобув ранг наказного полковника, в якості посла Богдана Хмельницького їздив до Москви [4]. До вищих щаблів козацької ієрархії — полтавського полковника — дослужився і його син Іван.

Поповнення рядів козацької старшини відбувалося і з середовища міщан — реміснично-торгової людності. Завдяки нагромадженим капіталам вони домагалися від гетьманського правління універсалів на «уряд», як правило, сотенний. Посада сотника, відповідно, відкривала нові можливості збагачення — важливої передумови для подальшого просування службовими щаблями. Так, син заможного міщанина з Красного Колядина Івана Голуба Костянтин дослужився до генерального бунчужного і, користуючись владою, скуповував землі в Глухівській та інших сотнях Чернігівського полку. Його старший брат Захар мав звання «військового товариша». Внук чернігівського райці Яреми Полуботка Леонтій у 1668 р. обійняв посаду полкового писаря, а через десять років став генеральним осавулом [5]. Переяславський купець І. Томара, грек за походженням, спочатку влаштував двох своїх синів у гетьманську канцелярію, що дало їм можливість невдовзі перейти у старшинське коло. Степан Томара здобув полковницьку посаду в Переяславі, а рідний брат — суддівську при Чернігівському полку [6].

У першій половині XVII ст. Самійло Самойлович був священником містечка Ходоркового поблизу Сквири. Його син Іван пройшов шлях від красноколядинського сотенного писаря до гетьмана України (1672–1687 рр.). Майже аналогічний шлях просування по службовій драбині уроженця Умані Івана Скоропадського. Вступивши з братами до Чернігівського полку, на початку XVIII ст. він став стародубським полковником, а протягом 1708–1722 рр. обіймав гетьманську посаду. Нащадок переяславського і гадацького протопопа Григорія Бутовича Артамон служив канцеляристом у генеральній військовій канцелярії.

Окрім українців, ряди козацької старшини поповнювали і представники інших народностей. Григорій Скорупа, батько якого переселився з Білорусі до Стародуба, служив у військовій канцелярії, а згодом бачимо його у числі значкових товаришів Стародубського полку. Його сучасник Яків Жданович був вихідцем з Литви, а Родіон Дмитрашка — родом з придунайських князівств. Стародубський полковий писар Павло Дублянський і сенчанський городовий отаман Кирило Криштофович мали польське походження [7].

Таким чином, формування козацької старшини відбувалося з різних соціальних верств. До її лав входили також представники литовського, польського, білоруського та іншого походження. Розширення кола старшини відбувалося шляхом вступу на службу — на відповідну посаду, через матеріальне збагачення, використання родинних зв'язків тощо.

Із самого початку Національно-визвольної війни Богдан Хмельницький неодноразово звертався до Варшави з проханням відновити козацькі права і привілеї. У листі до короля Владислава IV від 12 червня 1648 р. він досить образно змалював становище козацтва, коли «пани державці і старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи нас не тільки убогого майна, але й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини» [8]. Ці всі володіння належали, насамперед, козацькій старшині, в тому числі й самому гетьману. Листи аналогічного змісту були відправлені тоді ж і до коронного маршалка Адама Казановського та князя Домініка Заславського.

В умовах військової конфронтації досягти згоди тривалий час не вдавалося. Лише після Зборівської битви Богдан Хмельницький і канцлер Речі Посполитої Єжи Оссолінський підписали угоду (8 серпня 1649 р.), в якій регламентувалися права козацтва, чим, відповідно, відмінялися статті «Ординації» 1638 р. Зазначалася і територія, на яку поширювалася дія закону — «од Днепру почавши с тоєю-ту стороны Дымеру, в Горностайполю, в Коростышове, в Паволочи, в Погребищах, в Прилуке, в Винници, в Браславлю, от там-толь од Браславля до Ямполья ку Днестрови, так же до Днепра розумеетя мает, в реестр козаки мают быти примованыи; а з другое зась стороны Днепра в Остру, в Чернигове, в Нежине, в Ромне и всюды аж до границы московской и Днепра» [9]. До рук старшини (генеральної, полкової і сотенної) перейшли найважливіші ланки державного управління, що, безумовно, піднесло її політичну вагу в суспільстві.

Зміцненню позицій української козацької старшини сприяли й інші статті Зборівського трактату, насамперед, право на землеволодіння. Адже надання рангових маєтностей передбачало й користування «послушенством» селян «так як і перед тим було». Цікаво, що старшина намагався одержати рангові надання у північних регіонах і там розвивати свої господарства, де згадані повинності були звичним і, відповідно, краще психологічно сприйнятним явищем. Складання нового реєстру також цілком покладалося

на старшину. На гетьманську булаву віддавалося Чигиринське староство з усім його прибутком. Переваги при призначенні на «уряди вшелякие в воеводстве Киевском, Брацлавском и Черниговском» надавалися представникам старшини.

Становлення козацької держави головним чином вплинуло на становище і роль старшини у суспільстві. Вона фактично змінила існуючі раніше структури влади, а Зборівський договір став першим кроком законодавчого закріплення старшинського імунітету.

Тривалий час найвищою судовою інстанцією серед козаків була рада, яка виносила певні присуди і, як правило, вони там же виконувалися. У ході Національно-визвольної війни козацька рада у війську Богдана Хмельницького поступово втрачала своє значення. Гетьман передавав судову владу полковним судам, здійснюючи лише контроль козацького судочинства, а в особливих випадках призначав надзвичайні суди. У гетьманських універсалах із наданням посади полковника останній наділявся і судовими повноваженнями. В універсалі від 1 серпня 1650 р. на ім'я ніжинського полковника Лук'яна Сухини зазначалося, що він «от нас суполную владу маєт непослушних карати...каждого з козаков там застающих добром миловати, а злом карати» [10]. В інших справах гетьман давав владу полковникам та іншим старшинам для покарання всіляких злочинців. Як зразок надзвичайної гетьманської судової комісії маємо факт 1656 р., коли київський полковник Антон Жданович, «посланный в Белорусию от его милости пана гетмана для выслушанья сыску в разных делах, кто чинит разорение и царского величества людем всяким неправду и грабеж, таковым сыскивать и росправу чинить и всякого винного, на кого б такое только воровство покажется, горлом карати и наказание чинити всякое» [11]. У результаті слідства полковник суворо покарав винуватців, а окремі справи залишив на розгляд сотниками.

Вищий суд при гетьмані вели генеральні судді, а нижче судочинство перебувало в руках місцевої адміністрації. В універсалі Богдана Хмельницького від 29 грудня 1648 р. зазначалося: «Чого всего полковникове, а де не мається полковников, сотникове и атаманове побликие, кому бы сей наш универсал указанным был, перестерегать будут, и то все судебное без жадного милосердия на горле, до мене не отсилаючи, карати мают» [12]. Інколи в містах відбувалися отаманські суди за участі козацької ради. За відсутності старшого, наділеного правами судочинства, у дію вступали запорозькі звичаї, згідно

з якими «три козаки, одного два повинні судити». Однак аналогічні випадки дедалі ставали винятковими, а основні справи козацького суду переходили до рук старшини.

Процес утвердження козацької старшини як привілейованого прошарку суспільства зафіксований і в «Березневих статтях» 1654 р. Характерно, що вже першим пунктом проекту угоди, привезеної до Москви посольством на чолі з Самійлом Зарудним та Павлом Тетерею, стояло питання про козацькі вольності. Гетьман прагнув зберегти за старшиною основні важелі влади, здобуті під час війни. Крім того, у пропозиціях містилося застереження про недопущення царських воевод до судочинства. Очевидно, Богдан Хмельницький передбачав, що московські воеводи могли створювати серйозну конкуренцію місцевій владі внаслідок реалізації Переяславської угоди. До речі, перший пункт козацьких вимог і після редагування у Посольському приказі не зазнав серйозних змін. У царській жалуваній грамоті від 27 березня 1654 р. зазначалося: «И мы, великий государь, наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмельницкого, гетмана войска запорожского и все наше царского величества войско запорожское пожаловали... а наше царское величество бояре и воеводы в те их войсковые суды вступати не будут» [13].

Після 1654 р. Гетьманщина перебувала у складі Російської держави, і старшина завжди посилалася на «Березневі статті» як на основу своїх прав і привілеїв. У наступних угодах (1659, 1665, 1669 та інших років) вони знову декларувалися, хоча на практиці дедалі більше утискувалися. Підтвердженням стало намагання одного угруповання старшини здобути дворянський титул та іншого – шляхетські привілеї, «як при королях польських». Останні тенденції превалювали серед соратників Івана Виговського, який намагався втілити їх у життя шляхом підписання Гадяцького договору 1658 р. У 1665 р. царський уряд присвоїв гетьману Івану Брюховецькому звання боярина, а генеральному старшині – дворянський титул. Крім того, всі вони одержали жалування на маєтності, з правом суду над залежними селянами.

Процес виокремлення старшини серед основної маси козацтва більш яскраво спостерігався в економічній сфері. Внаслідок ліквідації магнатських латифундій великі площі земель перейшли у користування селян, міщан та козаків. Зайняття покинутих панських маєтків стало поширеним явищем. Відомий арабський мандрівник Павло Алеппський писав, що козаки, роз-

поділивши землю, господарюють на ній. Якщо у попередній період представники козацької старшини володіли переважно хуторами з невеликими ділянками орної землі та сіножатями, то під час Національно-визвольної війни масштаби їхніх володінь зростали. Обіймаючи військово-адміністративні посади, старшина розпоряджалася фондами майна, насамперед землею, зосередила у своїх руках значні грошові суми. Отже, перед нею відкривалися широкі можливості одержати земельні угіддя за службу, придбати на правах приватної власності і, нарешті, примножити їх за рахунок займанщини. Крім того, старшина вкладала кошти у різноманітні прибуткові підприємства – млинарство, селітроваріння, виробництво горілки, пива, меду тощо.

Прагнення козацької верхівки законодавчо закріпити за собою володіння у приватній власності яскраво відображено у заяві переяславського полковника Павла Тетері та військового судді Самійла Зарудного (1654 р.) під час їх перебування у Москві. Вони намагалися одержати маєтки «...со всеми землями, к ним належачими, и на тех землях поддаными будучими и со всеми принадлежностями, полями, лесами, уходами и озерами, которые имеют быть со всем, как и прежде было. И чтоб если были вольны в своих подданных, как хотя ими урезать и обладати мы и наследники наши, которые бы имели от нас те маестности одержати, и чтоб до них никто, кроме нас и наследников наших, никакого дела не имел вечными времены. Также чтоб нам вольно было на тех землях своих, которые с милостивого жалованья его царского величества будем имети, людей селить, как которые будут приходить, мельницы ставить и всякие пожитки, какие ни будь прежде были и какие сами можем привлещить и вымыслить можем, приспособляючи без всякой в том ни от кого помешки. Также и о том челом бьем, чтобы нам вольно было всякие питья для своих же подданных держати, вино курити и откуп, как извычай есть на Украине, имети, и при всем том изычаю, как в том краю ведется пребывать»[14]. По суті, мало місце прагнення козацької старшини відновити велике землеволодіння, знищене Національно-визвольною війною.

Утримати свої володіння намагалися і представники української шляхти, значна частина яких перебувала у повстанській армії Богдана Хмельницького. Під час присяги на вірність Московській короні (1654 р.) кількість шляхтичів у списках становила 188 чоловік. У «Березневих статтях» зазначалося, що шляхтичі, «чтоб при своих шляхетских вольностях прибывали, и ме-

жи себя старшин на уряды судовые обирали и добра свои и вольности имели, как при королях польских бывало» [15.] Йдеться, насамперед, про шляхетське право на землеволодіння, як це мало місце у попередній період. Однак в умовах дії соціальних наслідків Національно-визвольної війни шляхетський привілей необмеженого права власності на землю фактично втратив свою винятковість. Тому відбувся процес зрощення шляхти з козацькою старшиною, зайняття першими посад у гетьманській адміністрації. Водночас за шляхтою зберігалось право володіння спадковими землями, ленними та довічними наданнями на певних умовах. Про це, зокрема, говорилося в універсалі Б. Хмельницького за 1656 р.: «Спадковими маестностями, що знаходяться в повіті Пінському, Мозирському і Турівському, як і де-небудь в іншому якому-небудь окрузі, дозволяємо їм користуватися усіма доходами – однак хто виконає присягу вірності. Також ленні права, які мають із давнього надання від королів, вповні при кожному залишаються і будуть залишатися – це забезпечуємо за Військом Запорозьким за нас і потомків наших. Тільки самі королівщини, староству пінському та інших приходів належні, будуть заборані з їх користування. Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті, а після смерті кожного посесора повернуться до нашої диспозиції»[16].

Право на надання рангових маєтностей спочатку було прерогативою гетьмана. Однак уже в процесі Національно-визвольної війни воно поширилося і на старшину. В універсалі чернігівського полковника Івана Поповича від 20 квітня 1654 р., виданому полковому товаришу Оникію Силічу, зазначалося: «Запустілі поля на Білоусі, прозваному Старим Сіухом, зокрема, Тополівщина, Кондратовщина, Сенковщина, тії поля не належачі жодному посесору і ніхто їх протягом кількох років не використовував, надаємо для спокійного вжитку товаришу нашому пану Оникію Силічові, щоб тими ґрунтами як своїми власними володів, чинячи з того послуги Війську царської величності Запорозькому»[17].

Разом із землею до володінь старшини відповідно переходило і населення, що там проживало, та яке змушене було відбувати так зване «послушенство» на користь нового господаря. В універсалі ніжинського полковника Василя Золотаренка (1662 р.) вказувалося: «поглядаючи услуги от п. Марка Кимбаровича на разных службах отдаваемые, даем оному на вживлене село Березу, в сотне глуховской будучое, зачим приказуем, абы вуйт и вся громада березовская поименному Маркови Кимбаровичови, товари-

шу полку нежинського, належне послушення, при звичкй повинности, отдавала» [18]. Фактично утверджувалося старшинське право на володіння підлеглими людьми і, відповідно, створювалися нові форми соціальної залежності.

Отже, під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. сталися суттєві зміни в соціальній структурі українського суспільства. Ліквідація магнатів та польської шляхти супроводжувалася

й конструктивними процесами творення нової еліти. Із представників заможного козацтва, міщанства, православної шляхти та духовенства сформувався окремий соціальний прошарок – козацька старшина. До її рук фактично перейшла провідна роль в економічній, соціальній та політичній сферах державного життя козацької України.

1. Архив Юго-Западной России.— К., 1863.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 288 (далі — Архив ЮЗР).
2. *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— С. 189.
3. *Модзольский В. Л.* Малороссийский родословник.— К., 1911.— Т. 2.— С. 144.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1892.— Т. 15.— С. 60 (далі — Акты ЮЗР).
5. *Модзольский В. Л.* Указ. соч.— К., 1910.— Т. 1.— С. 296; К., 1914.— Т. 4.— С. 179.
6. *Борисенко В. Й.* Назв. праця.— С. 191.
7. *Модзольский В. Л.* Указ. соч.— Т. 1.— С. 60, 404, 472.
8. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.— К., 1961.— С. 33–34.
9. Акты ЮЗР.— СПб., 1865.— Т. 3.— С. 415.
10. Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1851.— Т. 2.— С. 85–86 (далі — Акты ЗР).
11. Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 519.
12. Труды Черниговской губернской архивной комиссии.— Чернигов, 1913.—Т. 10.— С. 145.
13. Акты ЮЗР. СПб., 1878.— Т. 10.— С. 492.
14. Там же.— С. 487–488.
15. Там же.— С. 447.
16. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 181–182.
17. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ.— Ф. 1, спр. 377.— Арк. 12.
18. *Лазаревский А. М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783).— К., 1908.— С. 12.

V. *Shcherbak*

TRANSFORMATION OF THE COSSACK ELITE SOCIAL STATUS DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR OF 1648–1657

The article clarifies the Cossack elite social status, drawn from the concentration of legislative, executive and legal power in their hands during the Ukrainian Cossack state formation period.